

Kultúrna globalizácia Európy a súčasná civilizačno-kultúrna situácia na Slovensku

Erich Mistrík

In: Demokracie a Evropa v době globalizace. Ed. M. Goňcová. Brno : MU, 2003.

ISBN 80-210-3301-0

Text sa zaoberá hodnotovými súvislosťami zjednocovania Európy a miestom Slovenska v týchto procesoch. Aktuálnu civilizačno-kultúrnu situáciu Slovenska chápe ako križovatku v procesoch kultúrnej globalizácie Európy.

1. Vymedzenia

Nasledujúci text vychádza z dvoch zložených axiém.

Axióma A: Európska kultúra je vybudovaná na niekoľkých pilieroch, ktoré sa rodili už v staroveku a napriek mnohým premenám i protirečeniam pretrvali dodnes.

Antické grécke oddelenie človeka od mýtu, osudu a prírody určilo človeka ako samostatný subjekt sveta. Európska kultúra z toho čerpá niekoľko pilierov:

- Individualizmus, čiže pochopenie človeka ako individuálnej osoby, ktorá sa postupne a hlavne od 19. storočia stala ťažiskom európskeho pohľadu na svet.
- Aktivizmus, čiže pochopenie dejinnosti človeka. Človek sa stáva dejinnou bytosťou, lebo je schopný si svoj život zariadiť sám a nemusí čakať na pomoc od inej bytosti.
- Epistemologické stanovisko, čiže postoj, pri ktorom sa človek snaží myšlienkovito preniknúť do podstaty sveta (prírody, spoločnosti) ako do niečoho odlišného od poznávajúceho subjektu. Otvára sa priestor pre slobodné a objektívne bádanie.
- Presvedčenie, že príroda a svet sa riadia relatívne ľahko pochopiteľnými princípmi a zákonmi, ktoré majú v zásade racionálnu povahu.
- Humanizmus, čiže uznávanie človeka za najvyššiu hodnotu.

Rímska civilizácia rozvinula ďalší pilier:

- Právo ako najvyšší princíp organizácie ľudského sveta. „Najvyšší“ tu znamená s najvyššou možnou mierou dokonalosti, aj s najvyššou morálnou a organizačnou silou.

Kresťanstvo formovalo európsku kultúru troma piliermi:

- Monoteistickou vierou, čiže vierou v jedinú transcendentnú bytosť, ktorej sa podriaduje svet i človek. Táto viera vplývala aj na rozvoj európskeho chápania sveta ako hierarchicky organizovaného celku.
- Kresťanskou morálkou, čiže Desatorom zo Starého zákona a ďalšími princípmi z Nového zákona, ktoré sa sčasti stali aj súčasťou európskych právnych systémov.

- Kresťanskou ikonografiou, čiže symbolickým vyjadrovaním sveta a obsahov vedomia. Vo svojich premenách sa rôznymi spôsobmi prepájala s antickou ikonografiou.

Starovekí Feničania vniesli do európskej kultúry dva piliere:

- Ich hláskové písmo pomohlo rozvinúť efektívnu písanú kultúru. Oproti ústnej tradícii umožnila fixovať momentálny stav myslenia a spoločnosti, čím sa otvoril priestor pre rozvoj dejinnosti človeka, lebo vznikla možnosť tvoriť neustále nové variácie. Otvoril sa tak priestor aj pre odosobnený vzťah človeka k svetu.
- Obchod ako princíp ovládajúci organizáciu spoločnosti. Tento pilier ešte v antike rozvinuli Gréci zavádzaním štátom garantovaných mincí, čiže peňazí, „peňažného úveru a platenej (zmluvným kontraktom formalizovanej) práce“⁴¹.

Axióma B: Globalizáciu nechápeme v tomto texte len ako obyčajné šírenie obsahov a foriem kultúry, lebo to je len obsahovo vyprázdnené, kvantitatívne hľadisko. Aj keby sme videli toto šírenie ako stupňovanie vplyvu, stále by to bol iba formálny pohľad zvonku. Globalizáciu tu chápeme v jej kvalite – ako premeny v uznávaní spoločných hodnôt, ktoré ľudia a spoločenstvá preberajú a prijímajú. Ich šírenie je len podmienkou, skutočná globalizácia nastáva až vtedy, ak sú hodnoty aj prijaté, akceptované.

2. Súčasná kultúrna situácia v Európe

V integračných procesoch – či sú už formálne, ako vstup viacerých krajín do EÚ, alebo neformálne, ako posilňovanie mnohostrannej spolupráce – sa európska kultúra globalizuje. Šíri sa a jej hodnoty sú prijímané novými spoločenstvami. Náš záujem v tomto texte nesmeruje k exteritoriálnej, vonkajšej globalizácii. Nebudeme sledovať spôsoby, akými sa európska kultúra šíri mimo svetadielu, ani ako iné svetadiely prijímajú hodnoty európskej kultúry. Zaujímá nás vnútorná globalizácia, globalizácia európskej kultúry dovnútra Európy.

Paradoxné vyjadrenie – európska do Európy – by mohlo byť sebezvťažným, a teda nič nehovoriacim tvrdením, ak by sme zostali len na tejto úrovni abstrakcie a len pri termínoch odvodených od mena Diovej milenky. Ak však termín „európska kultúra“ diferencujeme podľa pilierov tejto kultúry a ak ju pochopíme v jej časových premenách (teda nie iba ako priestorovo určený fenomén), potom je možné uvažovať aj o globalizácii európskej kultúry v Európe.

Ak sa teda Európa formálne aj neformálne zjednocuje, pravdepodobne sa budú vo veľkej časti jej priestoru upevňovať piliere, na ktorých stojí (stála v histórii) a ktoré sa v nedávnej minulosti na veľkej časti kontinentu menili.

V súčasných kultúrnych procesoch v Európe je možné pozorovať dve tendencie: prijímanie spoločných hodnôt a súčasne vznik nových hodnôt neprijímaných spoločne. Je možné pozorovať vnútornú globalizáciu európskej kultúry aj jej vnútornú diferenciaciu. Spoločné (v histórii sa objavujúce) piliere a hodnoty sa v celom európskom regióne upevňujú – ale súčasne sa hodnoty na úrovni individua, regiónov, spoločenstiev diferencujú.

Dovoľme si povedať, že aj druhý proces (regionalizácia, individualizácia) je súčasťou vnútornej globalizácie európskej kultúry, a to z dvoch dôvodov. Na jednej strane rozvoj individuálnych a skupinových aktivít priamo vyplýva z dvoch globálnych pilierov európskej kultúry – z individualizmu a aktivizmu. Na druhej strane, individualizovať je možné vždy len voči niečomu, v určitom rámci. Ak by sa piliere európskej kultúry neglobalizovali dovnútra Európy, nebolo by k čomu vzťahovať individuálne (skupinové, regionálne) aktivity a vlastne by sme o diferenciacii nemohli ani hovoriť.

Preto rozlišujeme dve úrovne vnútornej globalizácie: a) Globalizáciu ako súhrnný názov tak pre upevňovanie pilierov európskej kultúry, ako aj pre odpor voči tomuto upevňovaniu (budeme ju ďalej písať majuskulou – GLOBALIZÁCIA). b) Globalizáciu ako proces obsahujúci len prijímanie spoločných európskych hodnôt (budeme ju ďalej písať minuskulou – globalizácia) – jej protikladným procesom je individualizácia a regionalizácia.

V rámci GLOBALIZÁCIE teda môžeme sledovať rozvoj európskej kultúry dvoma smermi, dvoma protichodnými, i keď sa dopĺňujúcimi smermi – približovanie a vzdďalovanie, globalizáciu a diferenciaciu. V súčasnej Európe sa posilňuje európska identita a súčasne sa posilňujú identity regiónov, skupín, jednotlivcov. Globalizácia spôsobuje, že si v rámci GLOBALIZÁCIE stále viac uvedomujeme multikultúrny charakter Európy – ukazuje sa, že spoločné piliere sú len základnými nosnými prúdmi európskej kultúry, ale nie jej konkrétnymi prejavmi, ktoré sú veľmi diferencované. Diferenciacia v rámci GLOBALIZÁCIE spôsobuje, že multikulturalizmus neustále rastie. GLOBALIZÁCIA urýchľuje technologickú a civilizačnú modernizáciu Európy, čo globalizácia posilňuje upevňovaním spoločnej európskej kultúrnej tradície. V tom istom momente sa však s pomocou tej istej a v rámci tej istej modernizácie posilňujú skupinové a regionálne tradície.

Výsledkom týchto protichodných procesov je dôležité poznanie. Po časoch hodnotovej vyprázdnenosti (– lebo priveľkej hodnotovej tolerancie) v postmoderne zisťuje Európa, že „rozumenie faktu, že sa nášmu vnímaniu ponúka pluralita perspektív, predpokladá (...) zakotvenie v dimenzii, voči ktorej sa pluralita vôbec môže vymedziť^{ccii}. Prílišná tolerancia a otvorenosť (= postmoderna) môže viesť k duchovnej a hodnotovej vyprázdnenosti, lebo sa zdá, že všetko je možné. Človek však potrebuje pevné hodnoty a hodnotové hierarchie, a dnes

si ich opätovne začína hľadať. Nastáva obdobie hodnotovej fixovanosti (nazvime ho pracovne post-postmodernou), v ktorom hľadá Európa ako celok (= globalizácia), hľadajú aj regióny, spoločenstvá, jednotlivci (= diferenciacia).

Naša diagnóza pre súčasný stav európskej kultúry znie: Pilieri európskej kultúry sa GLOBALIZUJÚ v procesoch globalizácie a diferenciacie. Nachádzame sa v situácii prechodu od hodnotovej vyprázdnenosti k hodnotovej fixovanosti.

3. Súčasná kultúrna situácia v strednej Európe a na Slovensku

Ak reflektujeme štyridsať rokov socializmu z hľadiska vymedzených pilierov európskej kultúry, treba konštatovať, že sa menili a posúvali:

Pod vplyvom tézy, že človek je súhrnom spoločenských vzťahov, ako aj pod vplyvom absolutistických tradícií ruského a sovietskeho štátu sa v stredo- a východoeurópskej kultúre a myslení potláčal individualistický pilier, ktorý nekompromisne nahrádzala komunitaristická predstava o nadradenosti spoločenstva nad jednotlivcom.

Ako priamy dôsledok sa zatláčal aktivistický pilier. Jednotlivec ani spoločenstvo nemali vyvíjať mimoriadnu aktivitu, pretože všetko za nich vykonal širší celok alebo vyšší článok v spoločenskej hierarchii.

Ideologická konfrontácia s mimo-komunistickými smermi myslenia prinášala prudký odpor voči kresťanstvu. V kultúre to prinieslo potláčanie monoteistickej viery (ktorú však dlho nahrádzala viera v komunistického vodcu), ako aj kresťanskej ikonografie, pri ktorej sa odmietala aj jej antikizujúca verzia. Kultúra si mala budovať novú ikonografiu.

Dnes – trinásť rokov od pádu socializmu – žijeme v strednej Európe v situácii, keď sa zatláčané pilieri európskej kultúry vrátili späť a naše kultúry opäť na nich stavajú. Medzitým sa však zásadne posunul civilizačný proces v Európe a ak na stredoeurópsku kultúru hľadáme cez pilieri európskej kultúry, vidíme, že situácia sa opäť mení:

Individualistický a aktivistický pilier získavajú takú pevnú bázu, akú mali v strednej Európe len zriedkaⁱⁱⁱ, naplno sa vrátila aj kresťanská ikonografia. Opäť sa posilňuje viera v jednu transcendentnú bytosť. Prichádzajú však aj iné, mimokresťanské viery, dokonca aj rôzne polyteistické podoby viery a prednáboženské predstavy. Výrazne sa oslabuje kresťanská morálka (azda mimo Poľska), teda prísne, normatívne pôsobenie Desatora a ďalších morálnych princípov biblie.

Slovensko sa tak ako všetky stredoeurópske krajiny nachádza na ceste odniekiaľ. Staré vnímanie sveta sme odvrhli (to neznamená, že je definitívne preč), nové tvoríme. Tvoríme ho v kontexte európskej GLOBALIZÁCIE, v ktorej sa slovenská kultúra globalizuje – prijíma aj

tie európske hodnoty, ktoré pred časom neprijímala, súčasne sa aj diferencuje a identifikuje ako svojbytná kultúra v tomto regióne a na tomto kontinente. Súčasne sa diferencuje aj vo svojom vnútri. Aké sú podoby tohto prechodu?

V roku 1989 sa na Slovensko vrátila idea európskej identity, povedomie – sme Európania. Trúfame si tvrdiť, že je to stále viac len heslo a iba v mladej generácii sa naplno stáva realitou.

Československá identita sa v slovenskej kultúre zrejme definitívne stratila. Vždy síce bola slabšia ako v českej kultúre, ale stráca sa už aj v tých kultúrnych vrstvách, v ktorých prežívala celé roky po rozpade Česko-Slovenska.

V prvej polovici deväťdesiatych rokov sa prudko posilnilo povedomie národnej identity. Túto, v danej etape legitímnu, silnú fixáciu na hodnoty národa, ktorú sprevádzala fixácia na hodnoty demokracie a slobody, sa dnes na Slovensku šíri hodnotová vyprázdnenosť spolu s veľkou orientáciou na konzum a s ľahostajnosťou voči kultúrnym hodnotám. Môžeme však pozorovať aj opačný proces – pozvoľné stieranie animozít z počiatku deväťdesiatych rokov, čo so sebou prináša kvalitatívne posilňovanie slovenskej kultúrnej elity.

Veľmi pomaly narastá na Slovensku multikultúrne videnie sveta a povedomie, že slovenská kultúra nebude monolitom, ale bude vnútorne členitá, ako aj povedomie, že popri nej budú v Slovenskej republike existovať aj iné kultúry. Tento proces postupuje pomaly, ale v najbližších rokoch pravdepodobne môžeme očakávať prudký rozvoj multikulturalizmu na Slovensku.

Vo vzťahu k pilierom európskej kultúry je slovenská kultúra tiež v procese premien: Individualizmus prepukol naplno, avšak jeho sprievodný jav a dôsledok – aktivizmus – sa rozvíja pomalšie. Právo ako hlavný regulátor spoločenského života je síce explicitne akceptované, ale často obchádzané a neakceptované. Tento postoj ide ruka v ruku s explicitným vyznávaním humanizmu, ale s jeho nerešpektovaním v každodennom živote – najmä pod vplyvom praveľkej preferencie obchodných a finančných vzťahov. Paralelne s týmito procesmi (hoci nie ako ich dôsledok) sa oslabujú kresťanské základy morálky. Skúsenosti z politických turbulencií posledného desaťročia šíria skepsu voči predstavám o racionálnej organizácii sveta. Presvedčenie o racionálnosti sveta (hlavne ľudského sveta) však pretrváva v aktivitách politických špičiek. Monoteistická viera sa v poslednom desaťročí prudko posilnila, pokračuje však aj jej rozdrobovanie prednáboženskými predstavami.

Pilier písomnej kultúry ako efektívneho nástroja rozvoja kultúrnej tvorby pochopiteľne zostáva, ale na Slovensku získava špecifický rozmer. Paradoxne, akoby sa po rozdelení Česko-Slovenska čeština objavovala na Slovensku viac ako predtým. Nie je to však paradox,

ak si uvedomíme fakt, že v Čechách pracujú silnejšie médiá ako na Slovensku, ako aj fakt, že nadnárodné korporácie používajú češtinu aj pre prístup na slovenský trh (s vedomím, že je to efektívnejšie ako využitie slovenčiny pre vstup na český trh). Slovenská písaná kultúra sa teda naplno rozvíja, avšak je pod silným tlakom češtiny.

Slovenská kultúra s niečím skončila, ale ešte sa neustálila – ani v rámci globalizácie európskej kultúry, ani v rámci diferenciacie európskej kultúry, ani v rámci diferenciacie slovenskej kultúry.

Naša diagnóza pre súčasný stav slovenskej kultúry znie: Slovenská kultúra je na križovatke. Vstúpila do procesov GLOBALIZÁCIE európskej kultúry, ale procesy globalizácie a diferenciacie sa v nej ešte len rozvíjajú.

4. Kríza demokracie?

Dokument Rady Európy *In From the Margins*^{iv} uvádza štyri kľúčové princípy kultúrnej politiky, ako sa rozvíjajú v Európe:

- Podpora a presadzovanie kultúrnej identity. Identita sa tu nechápe ako stav, ale ako proces a systém vzťahov.
- Pestovanie kultúrnej rozmanitosti, čo znamená rozvoj medzikultúrneho porozumenia a spolupráce.
- Podpora tvorivosti v umení, výskume a vzdelávaní.
- Presadzovanie účasti na kultúrnom živote, čo nie je len šírenie spotreby, ale aj podpora aktívnej participácie na rozvoji vlastných schopností pre vnímanie kultúrnych artefaktov.

Aká je kultúrna politika na Slovensku dnes, v kontexte vnútornej GLOBALIZÁCIE európskej kultúry? Ako sa slovenská vládna politika vyrovnáva s tlakom globalizujúcej sa a diferencujúcej sa európskej kultúry a s tlakom diferencujúcej sa slovenskej kultúry? Ako sa vyrovnáva so slovenskou kultúrnou križovatkou?

Aby sme videli dlhodobý kontext, stručne a abstraktne charakterizujeme aj kultúrnu politiku predošlých slovenských vlád od rozpadu socializmu:

- Vláda SR v rámci ČSFR v rokoch 1990-1992: Váhanie medzi užšou integráciou s európskou kultúrou na jednej strane a na druhej strane posilňovaním národnej kultúrnej identity, pričom národná kultúrna identita rýchlo prevládla. Udržovali sa demokratické princípy v kultúrnej politike, pretože sa s nadšením otvárali hranice tvorivosti aj medzikultúrnej spolupráci.
- Vlády v SR v rokoch 1992-1998: Jednoznačné a cieľavedomé posilňovanie národnej kultúrnej identity. Tento proces sa realizoval autokratickými metódami, vláda využívala

všeobecné vzopnutia národných nálad pri delení Česko-Slovenska. Kládla dôraz na úlohu národnej kultúry. Autokratické metódy v kultúrnej politike sa na krátky čas prerušili v roku 1994.

- Vláda SR v rokoch 1998-2002: Hodnotová vyprázdnenosť v kultúrnej politike, váhavosť, strata cieľavedomosti. Táto vláda však stále proklamovala zmysel pre význam kultúry.
- Súčasná vláda SR od roku 2002 podľa jej programového vyhlásenia zo 4. 11. 2002:

Programové vyhlásenie súčasnej slovenskej vlády vychádza z predpokladu, že kultúra je vkladom (sic!) do rozvoja spoločnosti. Pod kultúrou vyhlásenie rozumie kultúrnu tradíciu spolu so súčasnou tvorbou.

O externých kontextoch kultúry sa vo vládnom vyhlásení píše dosť skromne: Slovenská kultúra sa bude prezentovať v zahraničí a zahraničná u nás. Akoby si vláda SR neuvedomovala rozvíjajúcu sa GLOBALIZÁCIU (globalizáciu aj diferenciáciu) európskej kultúry. O vnútornej rôznorodosti slovenskej kultúry sa tiež píše poskromne: Podpora plurality, menších, náboženských spoločností a kvality. Akoby si vláda SR s plnou vážnosťou neuvedomovala pokračujúcu diferenciáciu slovenskej kultúry (kultúry na Slovensku).

Celý text o kultúre nezaberá ani dve strany. Neobsahuje víziu, neobsahuje ciele, ku ktorým by slovenská kultúra mala smerovať, neobsahuje predstavu o tom, ako sa budeme vyrovnávať s tlakom GLOBALIZÁCIE. Konštatovanie, že budeme ochraňovať – podporovať – pluratitu – kvalitu (na tieto štyri slová je možné zredukovať celú časť programového vyhlásenia o kultúre) je postavené formálne. Vo formálnosti sa prejavuje jeho hodnotová vyprázdnenosť. Vláda postráda hodnotovú víziu a hodnotovú hierarchiu v kultúrnej politike. Jej programové vyhlásenie ani nevidí skutočný zmysel kultúry a iba všeobecne pomenúva legislatívne kroky vlády.

Procesy GLOBALIZÁCIE nie sú reflektované, lebo toto vyhlásenie vlastne žiadne procesy v kultúre nereflektuje.

Nie je zrejmé, kde dnes stojí národný štát vo vzťahu k nadnárodným prúdom. Nie je ani jasné, kde dnes stojí náš národný štát vo vzťahu k európskym GLOBALIZAČNÝM prúdom. Hodnotová fixácia, ktorá dnes tvorí spodný prúd medzinárodnej spolupráce a konfrontácie, sa v rámci oficiálnej slovenskej vládnej kultúrnej politiky neobjavuje^v.

Vzťahy národného štátu a nadnárodných prúdov sa v kultúrnej politike slovenskej vlády neodrážajú. Táto kultúrna politika sa v prvom rade orientuje dovnútra štátu, formálne proklamujúc zachovanie tradície a podporu plurality. Nevie však, kam orientovať národné rámce kultúry, nevie, ako sa orientovať nad národnými rámcami kultúry. Externé vzťahy sú zredukované na „prezentáciu“.

Považujeme to za predlžovanie hodnotovej vyprázdnenosti, lebo sa neudáva hodnotová vízia Slovensku, ktoré je na kultúrnej križovatke a nemôže túto križovatku prekonať bez vízie vymedzenej aspoň všeobecne. Hodnotová vyprázdnenosť je úplne bezmocná voči GLOBALIZAČNÝM trendom. Tie totiž – ako sme sa pokúsili ukázať – so sebou nesú piliere európskej kultúry, ktoré sú hodnotovo silno fixované. Hodnotová vyprázdnenosť v kultúrnej politike je však výrazom krízy kultúrnej politiky, lebo hovoriť o kultúre bez toho, aby sme hovorili o hodnotách, absolútne nie je možné. Programové vyhlásenie súčasnej slovenskej vlády je vyjadrením krízy kultúrnej politiky.

Kríza kultúrnej politiky nemôže zvládnuť GLOBALIZAČNÉ trendy európskej kultúry. Sú možné len dve cesty – buď úplne rezignujeme na ich zvládanie, a potom je kultúrna politika štátu nadbytočná; alebo sa pokúsime o ich zvládnutie, ale potom musí mať kultúrna politika štátu jasné hodnotové smerovanie. Ak sa pokúšame o kultúrnu politiku, ale nemáme jasné jej hodnotové smerovanie, ak dokonca vôbec nereflektujeme globalizačné a diferenciačné trendy v európskej kultúre, vtedy budú naše snahy v procese zmätočné a vo výsledkoch pochybné.

Kríza demokracie?

(Text vznikol v rámci prierezového štátneho programu výskumu a vývoja Slovenskej republiky Účasť spoločenských vied na rozvoji spoločnosti, ako súčasť výskumnej úlohy Civilizačno-kultúrne procesy v transformujúcej sa slovenskej spoločnosti.)

Poznámky

ⁱ Malík, B., In: Mistrík a kol., 2001, s. 45.

ⁱⁱ Blecha, 2002, s. 105.

ⁱⁱⁱ V histórii Uhorska, Rakúska aj Rakúsko-Uhorska mali kultúrne vzorce, idey a aktivity celé stáročia tendencie k transferu zhora nadol, nie zdola nahor.

^{iv} Kapitola 3.4. The keys to cultural policy.

^v Ak neberieme do úvahy neoficiálnu (avšak na úrovni štátnej politiky) fixáciu na katolícke hodnoty – porov. úvahy o tzv. výhrade svedomia, dohody s Vatikánom, tlak na rozšírenie náboženskej výchovy v školách, aktivity okolo zákona o interrupciách a pod.

Literatúra

[1] Blecha, I.: Fenomenologie a kultura slepé skvrny. Praha : Triton, 2002.

- [2] In From the Margins. A contribution to the debate on Culture and Development in Europe. Štrasburg : Rada Európy, 1996 (dokument č. CC-CULT (96) 7).
- [3] Mistrík, E. – Čuchranová, D. – Dúbravová, V. – Lysý, J. – Malík, B. – Pánik, P.: Občan a občianstvo. Veľký Biel : Pope print, 2001.
- [4] Programové vyhlásenie vlády SR. 1994, 1998, 2002.